

ВАПЦАРОВОТО ТЪРСЕНЕ НА ИДЕАЛ

ЙОРДАН КАМЕНОВ

Нещо направо загадъчно има в употребата на думите, които очертават един творчески път. Така е и с невероятно ранната поява на най-трайния Вапцаров символ, възглед като че случайно в първото му печатно стихотворение, възможно и първото написано със смелост за пред читател. И някак си ще бъде несправедливо към тайнството на закономерността на поетичния път да се намери по-ранен ръкопис или публикация с друго заглавие, което да опровергае тази закономерност. Стихотворението се нарича „Към светли идеали“. Публикува го вестник „Борба“, орган на Ученическия съюз за трезвеност, в брой 11 от 15. VI. 1926 г. Ще можем ли да си представим радостта на 17-годишния юноша от първата публикация и възторга на провинциалните почитатели, тогава — вярвам — умеещи да се радват на успехите на своите. Сигурно на дебютанта му се е искало да се усамоти, за да се опиянява не само от публикацията, но и от предчувствия за бъдещето, явяващо се сега в празничната светлина на първия пробив. Едва ли тогава — в мигове на незряло въълнение — е съзнавал очакващите го страдания на духа, зашифровани в поривността на тези думи. Та той е още толкова далеч дори от предчувствието за съдбовното присъствие на идеала в житейско-творческия му път.

Скелсът на новото време би се усмихнал пренебрежително на предсказанието, че от „Към светли идеали“ ще тръгне бъдещият голям поет на България. Това словосъчетание вече се е изпразнило от кълещата сила, звучност и убедителност на вазовската първична мощ и смъкнало се до равнището на вестникарската употреба, много често служи на неубедителната политическа демагогия. Думата идеали, взета сякаш от амбициозно ученическо съчинение, няма вече поетичен заряд; тя е като че ли отречена от доказаната nepocтижимост на смисъла си. Тя е още и лош поетичен вкус, пубертетно папагалство, което почти винаги е отзвучавало след срещите с житейската дребнавост и несгода. Наивно изглежда несъответствието между космическата обемност на думата и характера на проповядвания идеал в стихотворението. В една страна, преживяла обществено-историческия крах на поетично проповядвани идеали като национално обединение, национална сговорност, човешко-духовна цялостност, е странно да пропагандираш като нов идеал „да дигнем трезвено чело“.

Но на Вапцаров от 1926 г. не бива да гледаме снизходително като на доморасъл провинциален философ, достигнал звездния час на социална отзивчивост, непредполагащ невъзможната трайча обединителност на своя идеал. Не трябва да го подозираме в имитация на духовни стремления, във фалшиво търсене на добродетели, които той ще етиkira като идеал. Всичко по-нататък в съдбата му подсказва, че тук за пръв път Вапцаров изявява същността си — потребата от идеал с вътрешнодуховна осмисленост и социална значимост; потреба, която при него ще прерасне в готовност да се изравни с идеала, да го персонифицира.

Младият поет ще отпечата поредица от стихотворения (сега известните са три), в които настойчиво ще проповядва идеята за трезвеност като възродителна нравствена

и обществена сила. Овладей в тях патоса и насоката на възрожденския идеализъм, Вапцаров повтаря и характера на социалното изобличение, и призова към общонационално обединение посредством нравствена и културна просвета. Макар да говори още незряло и да изразява себе си в духа на остаряла поетика, той съумява да предаде убедеността си в безсмъртието на идеята, на непобедимостта на духа — „идея нивга не загива“.

Днес не знаем, не виждам и източника, от който да узнаем, дали преди трезвеността Вапцаров не е бил обладаван от друга идея — социално активна или просто утлюваща духа. Може и да е рано да очакваме това от него, и ако ще се доберем до някакви наблюдения, те ще бъдат получени опосредствувано, чрез отгласите в по-късните стихотворни текстове.

Загадката на влечението му към трезвеността ще падне, като си представим Банско от двадесетте години. Времето, в което са заглъхнали — полусъществени — идеалите за всеобща национална свобода, когато бунтовниците от 1903 и 1912 г. виждат несъществува националната цялост. Наред с разочарованието идва и идейното безвремие. Общественият живот е слязъл от голямата сцена на улицата и планината, изгубил е чистотата на бунтовния порив, смалил се е до местнически битки за власт, кръчмарски спорове за минали геройства и триумфи, безбройни потайни сметчици и разчитване на стари кръвни борчове. Кръчмата в Банско — или по-точно десетките кръчми — боботи, прелива от мътни погледи, скрити ножове и спотаени или изречени закани, след които са следвали стълкновения, а нередко — наранявания и кръв. И ако страх пред силния или пред неизвестността на утрешната засада е възспирал понякога размътените глави, отдушникът за недонавилелите се мъжаги стават къщата, жената децата. А дори и най-кроткото пиянство влачело след себе си социалната несрета.

Вапцаров вижда непонятната жестокост и безпросветната дивашина, съчувствува на жертвите и невинните и се нарежда до най-възторжените радатели на трезвеността в Банско. Скоро, вероятно и заради обществената значимост на писменото слово, в негово лице ще виждат знаменосеца на трезвеническото движение. Кореспонденцията до него (доколкото е запазена — учителя му Ангел Балев, брат му Борис Вапцаров) на тази тема прилича на боеви привет и призив за победоносни битки, където високият дух не се помрачава, а сякаш се разпалва от съобщенията за поредната жертва на алкохол. Колко свята наивност и в стихотворенията, и в писмата, и в поета, и в атмосферата на „революционна“ треска, вдъхновена не от същинската причина, а от нейната видимост. Колко далеч е още Вапцаров от крещящата болка на по-късните обобщения — „Тежи ми, Родино, /кошмарно жестоко тежи /димящата кръв / и аз ще те питам — /всичко това за теб ли бе нужно, /кажи?“ Той не може да се опомни от потреса и хаоса на „димящата кръв“ и в търсенето на изход ще се задоволява с непосредствената съпротива. И както подобава на юношеската възторженост, ще придаде на желанието за промяна формата на общовалиден идеал.

Колкото и да е наивен този идеал, той носи в себе си чертите на бъдещия Вапцаров модел — актуалност, обществена полезност, жертвеност, духовна цялостност и хармония. Всички тези компоненти на следването и осъществяването на идеала приближават поета до големия идеал на преобразованията, правят понятна готовността му за приобщаване към зрелия идеал. В сегашната малка репетиция Вапцаров се втурва съзнателно и жертвено, но преди да е получил житейските уроци и да е осъзнал предходния исторически опит. Твърде малък, твърде тесен е светът, който е обходил емоционално, твърде неясни са му подбудите и механизмите на историческото развитие. Но още първите крачки и първият съзнателен избор очертават тези територии, в които ще се движи духът му — идеал и поведение, идеал и следване, убеждения и ограничения, вътрешна потребност от идеал и обвързаност с битието на всички хора. В зрелостта, неповторимостта на тези съчетания, жаждата да се слее небето и земята ще представлява неповторимостта на неговата поетическа мисъл и мисия. Мнозина са в българската поезия търсачи на идеала, но дори сред тях можем да различим Вапцаровите тематични интонации — неизчерпаемото изброяване и вариране на възможностите

за служене на идеала, диалога — радост и споделяне на осъзнатата важност на идеала в човешкото битие, отстояването на идеала от посягателствата на скепсиса и опитите за потъпкването му. Точно в тези територии, които освен тематични са и представителни за духовната същност, Вапцаров е неповторимо зрял, дълбок и убеден, страдащ и убедителен, фанатично отдаден и непокарен от фанатизма, победен и непобедим, вечен.

Само десетина години отделят наивитета на „Към светли идеали“ от „Един сляп“, „Писмо“ („Ти помниш ли. . .“) и е неимоверно интересно по какви пътища провинциалният мечтател, развял бойните знамена на невоювало войнство, ще израсне като неповторим мислител на българската поезия. Вътрешния глад за идеал Вапцаров ще се опитва да утоли неведнъж, преди да намери този, на който завинаги да се посвети, и неведнъж ще открива неутоляващата недостатъчност на поредния си избор. И тъкмо тези спирки на духа, доколкото ги е документирало времето, ще следваме тук. Сам Вапцаров много отрано има съзнание за собственото си духовно безпокойство и устремност към значим нов идеал:

О, аз съм дух и призрак на нощта,
прогонен син от светлия чертог
и скитащ днес да търси красота,
да търси нов кумир и нов по-смислен Бог.

О, аз съм дух и призрак на нощта,
о, аз съм мъка, горест и стихия,
далеч, далеч от всяка суета. . .

Но туй е мойта горест и страдан'е.

(„Скръб“)

Към ранната поезия на Вапцаров сега се пристъпва с мерките на създадената традиция — да се отдели рязко от зрялата или да се обявява за подражателна и за стаж у големите предходници — Яворов, Лилиев и Дебелянов. Само подражателна ли е тя обаче? Повърхностният прочит, който се задоволява със стихови сходства и със сравнения на поетични модели и атрибути, я причислява към подражателството. А защо да не видим, че в ранната поезия Вапцаров интензивно и съвсем целенасочено изживява и сходни (с посочените учители) търсения на духа. Защото, ако става дума за учение, то учението — желание за изравняване — преминава не само през предходниците, но и през съвременниците. И е наивно да се мисли, че Вапцаров, отрано създал си навика да следи всички нови поетични прояви, ще пропусне „насладата“ от подражането — изравняване с Гео Милев, Фурнаджиев, Разцветников, Далчев, Багряна и т. н. Проблемът за ранното, незряло, различаващо се творчество на всеки голям поет несъмнено надхвърля етикета „подражателство“ и изисква много по-голяма литературоведска настойчивост. Особено при Вапцаров. От друга страна, отказът да се проследят темите и мотивите на ранната поезия (т. е. противопоставянето на поезията на ранна и зряла) води до неразкриване на генезиса на Вапцаровото творчество, до ограниченото му обяснение единствено като функция на времето и като незнание отде появила се затворена художествена система.

И така — кому подражава в това стихотворение Вапцаров? Явно взаимствуван от романтизма е образът на низвергнатия ангел, макар че асоциативната му поява се дължи и на състоянието на самотност и духовна изолираност по времето на учението в Морското училище. Вапцаров познава и обича класиците на романтизма, които — както се вижда — оставят дияра в ранното му творчество. Но тук няма никакви следи от символизма — нито болезнената драма на копнян и неосъществен идеал, нито херметическата затвореност и съзерцаване на движенията на душата, нито смазващото съзнанието откритие за невъзможното приобщаване към другия човек. Напротив, редувайки заемки от романтичната поза с чисто изповедни тонове, Вапцаров категорично изразява и идейно-мисловната си самостоятелност („да търси нов кумир и нов по-смислен Бог“), и превръщането на кумиротърсачеството (т. е. на търсенето на идеал) в една

от главните теми на ранното си творчество. И ако превъплъщението в низвергнат ангел може да ни усърни в автобиографичната стойност на изповедта, то стихотворения като „Химери“ с недвусмислен реализъм потвърждават стремленията към идеала.

И вярвам, че даже за миг
от храма си няма да слеза,
додето не блесне пред мене
на някакъв стимул ликът
или пък тревожно съмнение --
начало на новия път.

Химери, химери, химери
една подир друга зоват.

Изяснява се, че една от идейно-тематичните доминанти на ранното Вапцарово творчество е тревожното търсене на спасителния, съдбоносния идеал, осмислящ и окрилящ човешкия път. Тъкмо в тази последователност — на прага на идеала и бездните, които разтварят покръстването в идеала — е най-живата, най-естествената връзка на младия поет със зрялата му лирика.

За ранния Вапцаров идеалът не е само единично право, не е единствено осъществена личностна духовна хармония. Идеалът — като необходимост — той пренася и върху обществото. Тъкмо отгук, от болезненото усещане за обкръжаваща го бездуховност, тръгват и първите му, оказали се сетне трайни, конфликти с обществото, с историята. Но още тогава той ще се предпази от позата на честолюбив самотен дух, силещ саркастични обвинения срещу епикурействащото духовно бедно човечество. Вместо това Вапцаров, не скривайки отношението си, ще поеме като своя болка духовната непълноценност у другите.

Седиме тук и пушиме цигари
и пееме за вино и жени,
а колко малко знаем ги ний
и аз, дори и моите другари.
А ето отгатак Влахия е близка!
Безчувствен само Дунав ни дели
от таз страна на хубави жени,
където всяка огнено притиска. . .
Израства тя в циничната тревога
и мами ни като огромен рай,
по който всеки чезне и мечтай,
но никога не търси в него Бога!

(„В кубрика“)

И въпреки че тук надделява болезнената юношеска сравняемост с околните, ще срещнем и нещо много по-важно. Идеалът е всеобща необходимост, най-сигурният, главният белег на човешката общност — ето ги откритията на Вапцаровата младост. И още там поетът, надхвърляйки обвиняващата констативност, приема участва на редови търсач и водител в откриването на идеала.

Един фенер със някаква решетка. . .
Разбили бихме маската му зла.
Та нам ни трябва силна светлина
да наиде в мрака тази обща клетка
и птицата със сините крила.

(„Жажда“)

Предусещането на идеала (а видяхме, че това не е толкова тема, колкото потребност на духа) не значи още и точна представа за измеренията му, не носи познания за него. Идеалът, както ни подсказа и първата Вапцарова среща, не е единствен, а може

да бъде просто духовна трансформация на важна обществена дейност. Нещо повече: в модерната буржоазна държава на идеала се придава активност, превръщат го в търсеща страна. С множеството си посредници — педагози, средства за масова информация и т. н. — управленската структура целенасочено възпитава и налага конюнктурен идеал, който представя за вечен. Разбира се, противодействащите на властта предлагат и друг избор, но в една или друга степен младият човек прекарва заболяването „официален идеал“. Във времето на Вапцаровите шест години в Морското машинно училище господстващият идеал може да се формулира с цитат от кориците на учебните тетрадки: „България над всичко!“, „Бъди възторжен идеалист — смел до безумство, влюбен в България до фанатизъм, честен до самопожертвование.“ Дотук проповедта е тиха и ако се вгледаме в крайния възпитателен ефект, Вапцаров става идеалната персонификация на тези пожелания. По-нататък прокламацията издава конюнктурния си шовинистичен привкус с оттенък на казармена трактовка, която сигурно е предизвиквала немалко размисли у поета: „България е осакатена, ограбена и унижена. На нас лежи тежката отговорност пред историята и бъдещите поколения да изведем Отечеството от лошата участ. . . За България живее. За България ще умира. Аз чакам деня!“

Изглежда, тъкмо заради масирания педагогически натиск Родината като идеал у ранния Вапцаров е с двойствен знак. Първоначално той буквално пренася върху листа смисъла и непохватността на всекидневните поучения:

Ний родината си ще любим —
всегда и цял наш живот.
Храбро в боя ний ще летим —
ил всички да паднем,
ил да победим.

Да не бяха тъй несръчни и несамостоятелни тези стихове, би си струвало да посочим сходствата с Ботевата трактовка на патриотичната повеля — никаква друга алтернатива извън победата — било като осъществяване, било като морално тържество на самоотдаването. Впрочем, както видяхме, и казармените педагози са се специализирали във фалшифицираното ѝ поднасяне. И малко по-късно още веднъж Вапцаров „ще се извиси“ до патоса на усърдните си учители.

Летиме ний. . . в далечния предел.
Чертаят с кръв дедите ни завета:
— Да пазите вий родните морета.
Вземете си, деца, Егея бел.

Развейте стяг, развейте боен стяг.
Напред, тиранът може би ни чака
и първи ний ще влеземе в атака
в торпеден бой, с стихийен мощен бяг.
(„Марш на 26-ия випуск на МУ“)

Но над тези стихове освен педагогическата утайка тегне и поканата — принуда над признатия поет на училището да напише марш. Защото всъщност Вапцаров е отблъснат от официално проповядвания патриотизъм и казармената му разновидност, след като е проникнал в механизма и практическата цел на проповедта на идеала. Шест години поетът вижда в патриотизма всекидневно поднасяния поделаден бонбон за преглъщане на мундщровката, умората, еднообразното, немислимото съчетание на сериозното техническо обучение с комичния и жесток казармен педантизъм. Разбира се, крайната цел не е училищният делник, а превръщането на възпитаниците във високопрофесионални и послушни съзидатели и родолюбци — дейност, в която преподавателите сякаш се придържат към своя опит. Вапцаров съзнава, че живеят за неговите преподаватели идеал се превръща в атавистичен педагогически принцип за възпитаване на новите поколения. Открива как патриотизмът става прикритие на бездуховността,

удобен и готов заместител на духовното безпокойство. От идеал с обществено-практическа стойност патриотизмът достига до политическата демагогия, с която се прикриват реалните конфликти и проблеми на живота. Зад представата — магически обединителен камък на нацията и поколенията — Вапцаров долавя излиялата мощ на този идеал като водител на историческото развитие. Отвъд фасадата на националното единство и цели поетът съзира освен социалното разслоение и емоционалната изстиялост на проповедниците, отвъд фразеологията — трупа на идеала, когото не ще съживят словесните клишета.

Но за Вапцаров пребиваването в Морското машинно училище — резерват за насаждане на патриотичния идеал — е благоприятно. Поетът отрано ще открие една друга същност на обществения идеал — актуалността му, връзката с днешния ден, която поддържа и обновява вечната потребност на човешкия дух от идеал. Вапцаров се научава да демаскира лъжеидеала, да разпознава остаряването и практическата смърт на идеала или поне на неговата временна насоченост (тема, която ще го занимава по-късно), да открива фанатизма в упоритото следване и служене на обществено непотребния идеал.

За нас целият драматизъм на Вапцаровите емоционално-мисловни битки с лъжеидеала ще останат неизвестни. Ще ни ги документира единствено един момент от неговата реч при завършване на Морското машинно училище:

„Вие ни сочехте вашите лишения в миналото и с тях искахте да ни дадете импулс. Вие ни сочехте условията, при които сте работили, и се удивлявахте на някаква наша капризна претенциозност. Не се удивлявайте! У вас небето беше по-светло. Вие вярвахте в неща, които нам днес се виждат смешни. Ние едва ли вярваме в нещо. И не сме виновни за това. У всеки един ту по-плитко, ту по-дълбоко има страх. В своя сън ние дори чуваме кошмарния грохот на стъпки от безработни върволици.

Това не са поетически форми, това е една действителност, която не търпи никаква илюстрация, защото излиза фалшива, малко хилава. Вие ни учехте на безпартийност, вие ни сочехте единствен стимул — България, — но ние знаем, че този стимул, колкото и да е мил, не облекчава суровите закони в борбата за хляба. Ние знаем, че ще трябва да затънем в благото на една гибелна партизанщина, за да могат да ни подхвърлят окаляна залък хляб.

Та можеме ли да бъдем като вас, когато сме рожби на съвсем друга епоха, на съвсем друг нравствен мироглед? Та можете ли да сравните съвременната болезнена чувствителност с вашата?“

В тази реч Вапцаров не може да ни убеди само в едно — че е сред невярващите. Но и тук той не жертвува истината заради риториката. В речта поетът пресъздава тягостната картина на безверието у своето поколение. И сега, в описваната разруха на духа, няма място за собствена равносметка, не можеш да изваждаш на показ неутоления си глад по Големия идеал.

А когато разминаването на стремежа към идеала с околната духовна безперспективност е ставало болезнено, изглежда, на Вапцаров остава само утехата на носените спомени и носталгията по родното и родовото. И може би с това ще си обясним двойствеността на неговата поетична трактовка на патриотичната тема, другата ѝ страна, тъй различна от доближаването до казионния патриотизъм. Запознаването с нея показва, че словесно-строфичните конструкции отвеждат към Яворовото поетично влияние, но емоционално-философският модел принадлежи на Ботев, който Яворов — с редица особености — следва. Най-схематично представен, моделът изглежда така — носталгия по страдащата Родина, от която поетът е отдалечен; готовност да ѝ се служи; синовна отдаденост и изразена жертвоготовност. Ботев, така да се каже и битово, е в изобразената ситуация. При Яворов поетичният образ излиза извън реалните. Той живее в освободената част на Родината, но за него — в стихотворенията му до 1903 г. — Родината е в разпокъсаността със страдащата ѝ част, частта с отнетата ѝ национална независимост, протегналата ръце страдалиница, мястото, където е възможен подвигът в най-чистия му вид. По-късно в своята поезия Яворов ще откаже всички други реал-

ности на Родината и ще я потърси в единството на духа или по-точно в един от най-съвършените му изразители — словото. Вапцаров, поетически зрял в търсенето на идеала, но незрял в избора му, ще повтори с някои особености Яворовия тематичен принос. При него се смесва носталгия по роден край с копнеж по свободна родина, появява се двузначност на образа на майката — майка и родина, юношеската волност се идентифицира с хайдушката волност на жертвоготовните избраници, изразява се непоколебима готовност за смърт пред олтара на Родината. Но зад тези видими прилики с Яворовия модел не присъствуват и не могат да присъствуват трагизмът на страдащата Родина и драматизмът на освободителната мисия. Затова емоционалното приближаване към страдалницата родина е наистина възторжено и чисто, но в края на краищата декларативно. Само от легендите и разказите, от копнежа и спомена на детството и юношеството не може да се изгради неповторим личен свят на поетична отдаденост. Затуй в поетичната структура ще се редуват чистите заемки с шаблонните декларации. Всъщност за Вапцаров Родината не се превръща в Идеала, а в обета или обекта на саможертвен израз на личността.

Майко... моя майко! Черна сиротиньо,
не додеха ли ти траурни одежди?
Не нажали ли се, горка ти робиньо,
дали не прежали толкова надежди?

(„Майко!“)

И вятъра ми спомени навая,
образи и дни на младостта
и песните, що майка ми напява
над люлката на моята сестра.

(„Носталгия“)

При първия зов, при първата покана
ще дойдем, свята Майко, ний.
Ще дойдем, майко, хиляди борци,
ще дойдем там: стихия, лава, пламък,
от робството ний новите творци
не ще оставим камък върху камък.

(„Обет“)

Аз вярвам в бъдещето на живота,
за таз, която толкоз годин плака,
Ще дойде край на твоята голгота,
на робството, оковите и мрака.

.....
Пилееха из родните балкани
и ненапразно те със кръв поиха
незнайните усои и поляни.
О, ненапразно, родино, се биха.

(„Предвещание“)

Ще сравня „и ненапразно те със кръв поиха“ с „и те напоихме богато/ с кръвта на хиляди убити“ (от „История“), за да напомня отново за словно-образната близост на ранния със зрелия Вапцаров, отчитайки, разбира се, различията в художествената изразителност и в идейно-художествените търсения.

Когато се изправя пред съвипускниците и преподавателите си, Вапцаров не споменава и за другите скиталчества на духа си, казах вече — не това цели с речта. Няколко месеца по-късно (на 4. IX. 1932 г.) той ще сподели със слушателите на реферата „Морето“ и за извън-, надсоциалните си стремления към Идеала:

„Ще говоря за другото море. За онова море, което е в мене. За онзи константен призив на безкрая, за неговото трайно очарование, за загадъчната му бездна, за слънцето, което свети над зелените вълни, за снежнобелите чайки, за неутолимите стремежи на хората към него, омотани в неговата вечна омая, за духа на морския човек.

... Колко огромно е то в мен! Колко тайнствено, велико, многолико! Почти се страхувам в този момент. Не от друго — страх ме е да не го обезлича, да го опошля. Страхувам се да не го дам бледо, не тъй динамично, както е в действителност, страхувам се да не опороча неговата чиста красота. Но — нататък — подир крилата на моята любов към него, така — със затворени очи подир призива на нашето другарство...

... Ние идем, пленени от твоята миражна далечност, омагьосани от вечния стремеж към неизвестното и душите ни ще останат завинаги заключени в легендата на твоите вълни, очаровани от неотменната жажда на незримото. Душите ни ще останат завинаги заключени — нашите души, напоени от бисерните капки на твоята влага, душите, закърмени с буря, душите, в които вилнее един непрестанен бунт. . . бунтът на младостта, бунтът срещу тесните хоризонти, бунтът срещу тесните души. . . Това е онзи стремеж — вечно да ходиш, да търсиш все ново и ново, подтикван от пресатата на нормалните ситуации, на стереотипната ежедневност на нормалното, тъй хубаво даден в романа на Хамсун „Скитници“.

Такива състояния и търсенето на приют в лоното на абсолютната красота и свобода Вапцаров не съумява да претвори в поезията си. Вярно, в стиховете прозира копнежността на лирическата му проза, но в тях отсъства героят на волността и индивидуалистичния бунт. Може би са загубени тези стихотворения (след 1931 г. докъм 1933 г. — времето на подобни настроения — няма известни поетични редове), може и изобщо да не са написани — пак по това време прозата на Вапцаров изпреварва в умението дотогавашната му лирика. Но поривите са съществували — и подсилени от носталгията по морето, както е в реферата „Морето“, и родени от дългите часове на съзерцаване и сливане с морската стихия, както е в „Импресии от параход „Бургас“. Ще можем ли да отговорим как след увлечения по идеи със социален заряд Вапцаров се оказва в плен на извънсоциалното индивидуалистично свободолобие, на първичността на природата, на идеалистични и романтични представи за изключителността на отделната силна личност. Ще можем ли да разберем многозначната роля на Морето в пътя му към идеала и в развитието на поета изобщо; смисъла на символа Морето в поезията му.

Както и да се разчленява сложността на Вапцаровата тогавашна психологическа диаграма, ще трябва да започнем с литературните влияния — точно тогава поетът поглъща Ибсен, Хамсун, Стриндберг, продължава общуването, даже стажа — както видяхме — при романтиците — Байрон, Шели, ранния Пушкин. Именно те ведно с природните внушения (Морето с първичната си мощ, красота, тайнствена и непознаваема привлекателност) и с юношеските копнежи за необикновени дела, за надмгване на стандартното човешко битие създават предпоставките за индивидуалистичните изкушения, за самотната устременост към величието на природата. От това е роден първият план на символа Морето — красота и величие като крайна и едничка цел на човешкия порив. Но нищо друго не е разтърсвало така трайно и пълно Вапцаров, както това прави Морето. Наистина то ражда у него усещането за свободата и хармонията като индивидуален опит и като взаимодействие на личността със света. Но тъкмо постигната хармония на Морето (т. е. на природата) ще го измъчва и ще го връща към аналогии с човешката общност — в размисли от непубликуван дневник от Морското машинно училище поетът ще открива трагичното противоречие между единението на милиардите морски капки и самотността на хорските съдби. Така че още тогава Вапцаров ще се усъдни в първичността на своето влечение към абсолютната красота и свобода, ще се убеждава и разубеждава в правата и възможностите на отделната личност да ги постигне, ще придаде на новия си идеал и смисъл, и съмнение, т. е. ще ни подсказва, че все още пътува към своя краен идеал. Но това са само прозрения, някак си

случайни докосвания до социалната обемност на новия идеал, докато трайни и в мисленето, и в символа остават абсолютната красота и свобода.

С тези си духовни търсения Вапцаров като че стои твърде самотно в литературата, далеч от нейните процеси и постижения и сякаш далеч от актуалността на деия. Това поражда съмнения и неувереност в избрания път, тревожни мисли за своето разминаване с времето, за конфликтите на това време, за крехкостта на идеала. Неслучайно в ръкописния вариант на „Морето“ той ще напише (после няма да прочете написаното): „Да се третира една тема, тъй да се каже, второразрядна, чувствавам, че не е съвсем подходящо, някакси престъпно е, когато крещат отвънка хиляди теми, по-актуелни, по-болни, по-въпийщи. . . Да се борим индивидуално с условията — тя е вятър. . . Ако бях най-силният човек на света, безспорно щях да назова нещата с истинските им имена.“ Вапцаров все още не разбира, а и няма как да разбере, че идеалът му за абсолютна човешка свобода и красота е всъщност още едно стъпало, една крачка, а не отстъпление по възходящия път към големия идеал. По-късно поетът ще намери мястото на своите естетико-романтически увлечения в новата си ценностна система, ще открие в тях (разбира се, не в същия вид) по-далечните цели на Големия идеал. Но това време е още далече.

Никак не е случайно, че на междата на ранната и зрялата поезия самотно стои едно стихотворение — първият вариант на „Писмо“ („Ти помниш ли морето и машините. . .“). То е писано през 1934 г. — от ранната лирика го делият близо три години, до зрялата не достигат две. Убеден съм, че то съвсем не е единственото Вапцарово стихотворение за периода 1932—1936 г. Известно в ръкопис е „Бодро осъмвайте, родни села“, вероятно създадено в 1932—1933 г. Няма да бъде изненада, ако се появят още ръкописи. В същото това време Вапцаров пише лирична проза, реферати на различни теми, интересни писма и драмата „Вълната, която бучи“ и нямаме никаква причина да смятаме този период за творчески непълноценен. Но „Писмо“ е единственото отпечатано стихотворение (поне така мислим засега), т. е. и сам Вапцаров му отдава особено значение. Има за какво и нека да се опитаме да разберем. Тъй като този вариант стои в сянката на късния и заради необходимостта да го имаме пред нас за сравнение, ще го цитирам изцяло:

ПИСМО

На К. Василев

Ти помниш ли морето и машините
и трюмовете пълни със вечерен мрак? . . .

И този див копнеж по Филипините,
по едрите звезди над Фамагуста?

Ти помниш ли поне един моряк,
нехвърлил жаден взор далече,
където всякоя надежда пуста
умира в гаснещата вечер?

Ти помниш ли мятежната раздяла
и как заплохме времето на „старите“?
Една звезда в простора бе огряла —
ний бяхме вече част от пролетарите,
родени в шурм, под гръм на барикади,
зовящи в бой денят на свободата!
Познавахме ликът на нищетата,
другарю мой, а бяхме толкоз млади! . . .

Сега е нощ. Машината ритмично
припява някаква бунтовна песен;
и сякаш че в сърцето ѝ чилично
на искрен гняв се пламъкът разгара,

Отвън площта на черна нощ завеси,
от север иде вятър буревестен
и в пътя си преградите събаря. —

Ти знаеш ли — той иде от Одеса,
която ще ни върне Филипините
и едрите звезди над Фамагуста,
и радостта, помръкнала в сърцето,
и любовта убита към машините,
и синята безбрежност на морето,
която е сега надежда пуста. . .

Ти помниш ли? . . . Аз искам да забравя,
другарю мой, мой братко, страшно искам. . .
Но шумно някъде вълните плискат,
наяве и насън бучат в сърцето. . .
И аз пропъждам призрака тогава,
о, моя светъл призрак на морето! . . .

В зоната, обозначена от двата крайни художествени резултата на двата варианта, лежат както светогледни и естетически проблеми на Вапцаровата личност и поезия, така и симптоматични моменти от развитието на революционната ни поезия. Различията — различия в сходствата — започват в лирическите сюжети. Донякъде те могат да се формулират и така — вместо разгърнатата драма на изгубването на младежките илюзии (в биографичен план това за Вапцаров значи и разколебаване в идеала за красота) и достигането до Големия идеал стои поетичната констатация за новата вяра в ранния вариант; срещу осъзнатия смисъл от служенето на идеала (във финала на творбата) противостои опитът да се побере Аз-ът в идеала (пак в първия вариант). Докато първото различие изразява степента на личната равностетка, то второто говори за достигнатата готовност да се служи на идеала. Така в първия вариант стихотворението става изповед за посвещаването в идеала с всички неизвестни в пътищата на личността, а във втория личността се преражда, за да служи на идеала.

Впрочем различия между двата варианта има на всички равнища на творбата. Най-малките промени са в първата строфа. Излиза, че интродукцията много харесва на Вапцаров, та той само я доусъвършенствува стилово. Би било така, ако последните два стиха не претърпяват радикална смислово-идейна промяна. „Където всякоя надежда пуста / умира в гаснещата вечер“, допускащи и двузначно тълкувание, все пак отвеждат към отричане на всички романтични пориви, към себеукор за „увлеченията“ в красотата и свободата. В първия вариант автобиографизмът е много по-осезаем — цитираните стихове намекват и за самобичуване (дали тук поетът не се поддава на някаква догматична норма) за предишни естетически и буржоазно-мечтателни грехове. Заменилите ги „там, дето в гаснещата вечер / дъхът на тропика се чувства“ освен че по великолепен начин утвърждават красотата на младежките пориви, сега, с новия си неутралитет към съдържателността на тези пориви, подготвят съвършено друга идейно-художествена структура.

Вместо втората строфа в ранния вариант стои половината от втория вариант. Зад „мятежната раздяла“ и заплютото време на старите ще открием познатата ни сцена на раздялата с училището и речта на Вапцаров — жестове, смятани от него за гръмки революционни актове. Но това е малката революция, нетърпеливостта на действието, а не проява на пренастроено съзнание, което най-вече ще интересува зрелия поет.

Но не бива да укоряваме младия поет — той се опитва да твори в каноните на пролетарската поезия от 30-те години. А за нея разпознавателният идеен белег — обявяването на принадлежността към пролетариата — е вече изкуство. Но по време на преработката на стихотворението това не занимава Вапцаров. Сега поетът търси личната равностетка, равностетката на поколението, конкретните и вечните

ценно осъществява порива към идеал — „да знаеш ти живота как обичам“. Кръгът се е завъртял и са се завърнали сетивата на юношата.

Да, но това става значително по-късно във времето — най-вероятно през 1938—1939 г., когато поетът започва да събира „Моторни песни“ и се връща към ранното творчество. А в 1934 г. той все още е раздвоен между гражданския патос и насоченост на идеала и непомирляващата се с него представа за личностно-интимна свобода. Всъщност това е колкото психологическа драма на Вапцаров, толкова и следване на създаващите се традиции на пролетарската лирика от 30-те години да дели поезията на гражданска и интимна. Докато другите поети приемат разделението естествено, за Вапцаров несъзираното от тях противоречие се оказва неприемливо и изпълнено с тревожен драматизъм. Най-красноречиво за това свидетелствува финалната строфа от първия вариант, където Вапцаров демонстративно и декларативно, затова и неубедително, зачертава неизкоренимите все още копнеж по Морето. Защото новият идеал все още няма естетически и етически измерения, а е завладял само активните и мисловните територии на личността. Дълбоко в емоционалните пластове властвуват „светлият призрак на морето“ — Вапцаровият символ на абсолютната красота и свобода. Изходът засега е прогонването — несъзнателното още сливане на призрака с Големия идеал. Истинското сливане — на литературно, а и на личностно равнище — се постига по-късно. Поетическият му израз е великолепият образ в „Писмо“:

И то ще ни повърне Филипините
и едрите звезди
над Фамагуста,
и радостта
помръкнала в сърцето,
и мъртвата ни обич към машините,
и синята безбрежност на морето,
където вятъра на тропика се чувства.

В най-общи линии този образ се появява и в първия вариант, но все още неясен, немотивиран, а донякъде и смисловно несъвместим с финала. Получилата се игрословица с географските понятия — „от север иде вятър буревестен“ и „Одеса, която ще ни върне Филипините“ — определено снижават художествената му значимост. Но промяната в новия вариант цели нещо по-важно от стиловите поправки — идеалът и неговото осъществяване включват в себе си промяната, чийто символ са северният буревестен вятър и Одеса, но те са нещо по-всеобхватно, те са в новата съдържателна насоченост на проявленията на личността, те са в очакваното ново състояние на човечеството — неговото възкръсване.

Мисля, че с двата варианта на „Писмо“ Вапцаров разбива тезата за неговата особена поетична символика, създадена заради цензурата, която му пречела да нарича нещата с истинските им имена. Както видяхме, Вапцаров начева революционната си поезия с недвусмислени назовавания на своята идейна принадлежност и на реалните понятия на своето време, които я утвърждават — лика на нищетата, пролетариите, Одеса, и сам, по пътя на задълбочаване на личностните и творческите си търсения, се отказва от такъв тип революционна поетична лексика. И не цензурата, веднъж преодоляна от него, определя по-нататъшните му художествено-психологически търсения. А когато те изкристализират в своя завършен вид и поезията на Вапцаров се изчиства от характерните за епохата поетични атрибути, тя се изпълва с по-голям революционен заряд.

Вече споменах, че финалът на първия вариант поставя и въпроса за отношенията на личността с идеала до мига на очакваните обществени преобразования, т. е. как личността ще се подчини и служи на идеала. Блестящ отговор дава финалът на втория вариант (тук също се крие диалог между двата варианта) — саможертвата на личността. Но нека не стесняваме значимостта и съдържателността на това понятие у Вапцаров. Обет на саможертва — както видяхме — поетът вече е давал пред олтаря на Родината.

Смисълът на саможертвата в „Писмо“ — такава, каквато ще бъде осъществена и в живота на поета, е във взаимнообвързаността ѝ с идеала, в цялостното осъществяване на личността чрез идеала. Не е достатъчно само да си готов да умреш, да поднесеш себе си в дар, трябва да откриеш и пълния смисъл на саможертвата — ето всичко това ни поднася Вапцаров с изключителна смислово-художествена сила във виртуозното редуване на образи с физическа и духовна обемност. Редуването води до изясняване на противопоставянето нищожност и обикновеност на личността във физическия план на нейната саможертва и фактическото ѝ величие в духовен план. Смъртта на личността първоначално е показана като съвсем естествен край — един вечно бушуващ огнен пламък ще опърли крилата на нищожно малката пеперуда (съзнателно избрана литота). В следващия момент обаче тази смърт е изобразена с образ с духовна обемност — обикнатия символ за вечност, величие и красота у Вапцаров — ПЕСЕН. Въщност наглед малкото, което дава личността със своята саможертва, се оказва нещо велико, когато се зазижда в огромните темели на непобиращото се в никакви физически мерки съдружие на духа и идеала. Между тези два образа Вапцаров вмъква и представата си за спасителния за човечеството идеал пак така — в два последователни образа с физическа и духовна обемност — отърсващата се от отровната плесен земя и възкръсването на милионите. Трайността на своите представи за личността и идеала Вапцаров ще покаже и в последната си творба — „Борбата е безмилостно жестока“ — със същото противопоставяне — „както тук значи някаква си личност“ и „но в бурята ще бъда пак със тебе, / народе мой“. Ето как още от стихотворението „Писмо“, изграждайки трайната си и жертвена представа за взаимовръзката човек — идеал, Вапцаров ще получи пълномощията да говори от името на идеала.

Време е вече да се направят интересуващите ни заключения за Вапцаров и идеала. Или по-точно да ги повторим, защото те се съдържаха в анализа. Програмиран и устроен да търси, да намери и да се посвети на голям човешки идеал, Вапцаров преминава през няколко етапа до окончателния си избор. Всеки един от тях обогатява неговата представа за идеала и го подготвя за достигане до големия, до комунистическия идеал. Веднъж осъзнал неговия смисъл, той още дълго ще дири личностните, философските и поетическите му координати. Срещата на Вапцаров с очаквания, с търсения голям идеал е щастлива среща за българската поезия. Драматичното търсене на идеала поетът допродължава с не по-малко драматичното (и плодотворно за поезията) дирене на всички измерения и проекции на идеала върху времето и личността. Стихотворението „Писмо“ е само един от примерите в неговата поезия, които показват тези взаимоотношения. Същевременно този пример (с двата варианта) подсказва как мъчително Вапцаров преживява периода от съпричастието си към идеала до мига, в който се превръща в негов пророк и в пророк на своята човешка и историческа участ. А по силата на обратната връзка пътят от първия до втория вариант показва и как идеалът се персонафицира в личността, която първа изпитва върху себе си драмата и трагедията на превръщането на идеала в човешка, в историческа реалност. Разбира се, би било погрешно да средоточаваме възможния поглед и обяснения на поезията и личността само в този проблем, но още по-погрешно би било да не виждаме ролята и особеностите му във Вапцаровия житейско-творчески път.